

Význam CDB¹ pro hlubší poznání staré češtiny²

Jana Pleskalová, Filozofická fakulta MU Brno

Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae (CDB) – a significant source for investigating history of the Czech language

Key words:

Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae (CDB) – Czech lexical elements – anthroponyms – toponyms – appellative nouns – 11th–13th ct. Czech

Abstract

CDB contains numerous Czech lexical elements (“bohemika”) that can be found in documents written in Latin, therefore it is a significant source for investigating the earliest stage of the development of Czech (11th–13th ct.). These elements are especially anthroponyms (*Mojmír*) and toponyms (*Bohunici* ‘a village settled by Bohuň’s people/subjects’), less frequently appellative nouns (*jalovica* ‘a heifer’), all of them providing a unique testimony about graphical, phonological, morphological and lexical aspects of language of this period as well as about official ways of naming people and places.

0 Čeština – stejně jako ostatní slovanské jazyky – se vyvinula z praslovanštiny. Její počátky spadají do konce 10. stol. n. l. a od té doby můžeme sledovat vývoj češtiny i její grafiky. Zpočátku velmi omezeně, neboť z období od konce 10. do poloviny 12. stol. je doložen jen nepatrný počet písemných památek, proto bývá čeština té doby označována jako pračeština. Teprve od druhé poloviny 12. století se množí důkazy o existenci češtiny, nejprve nesouvislé písemné památky označované jako bohemika (jednotlivá česká slova, zejména vlastní jména, zapsaná v cizojazyčných textech, která písař nechtěl nebo nedovedl přeložit), glosy (překlady jednotlivých slov nebo později i rozsáhlejších úryvků cizojazyčného textu) a přípisky (samostatné záznamy v češtině nevážící se na cizojazyčný text), od konce 13. století k nim

¹ *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae* (= CDB) I. Ed. G. Friedrich. Praeae 1907; II. Ed. G. Friedrich. Praeae 1912; III, 1. Ed. G. Friedrich. Praeae 1942; III, 2. Edd. G. Friedrich et Z. Kristen. Praeae 1962; IV, 1. Edd. J. Šebánek et S. Dušková; Praeae 1965; IV, 2. Edd. J. Šebánek et S. Dušková. Praeae 1965; V, 1. Edd. J. Šebánek et S. Dušková. Praeae 1974; V, 2. Edd. J. Šebánek et S. Dušková. Praeae 1982; V, 3. Edd. J. Šebánek et S. Dušková. Praeae 1982; V, 4. Edd. S. Dušková et V. Vašků. Praeae 1993; VI. Edd. Z. Sviták, H. Krmíčková et J. Krejčíková; cooperante J. Nechutová. Praeae 2006.

² Příspěvek vznikl v rámci projektu Nový encyklopedický slovník češtiny online – GAP 406/11/0294.

přístupují první souvislé české texty. Za nejstarší historicky doložené souvislé písemné památky jsou považovány dvě básnické skladby Píseň ostrovská a Kunhutina modlitba.³

1 V období 10.–13. století plnila v českých zemích funkci kulturního jazyka latina, takže výše uvedené nesouvislé písemné památky představují jedinečné svědectví o tehdejší češtině a její grafice.⁴ Ačkoliv tyto starobylé doklady vzbuzovaly zájem historiků a lingvistů již od národního obrození, nespolehlivé edice, v nichž byly představovány, tento vzácný jazykový materiál nadlouho zpochybnily a tím i znehodnotily. Byla to především vlastní jména, antroponyma, toponyma, která vycházela v různě zkomolených podobách a tak mnohdy zkreslovala tehdejší představy o češtině. Toho si byli vědomi mnozí badatelé; např. vynikající bohemista Jan Gebauer starobylým propriím příliš nedůvěřoval. Ve své proslulé *Historické mluvnici jazyka českého*⁵ zacházel s nejstaršími doklady vlastních jmen velmi obezřetně a ve větší míře je do svých výkladů nezahrnoval. Vztah lingvistů k těmto vzácným písemným památkám se začíná měnit až po r. 1907, kdy vyšel první svazek moderní spolehlivé edice *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae (CDB)*, jež se stává nejen základní pramennou základnou pro české dějiny středověku, ale i cenným zdrojem poznání o nejstarší češtině, a to především prostřednictvím svých početných bohemik. Prvenství patří Františku Bergmannovi, který ve třech studiích⁶ sledoval vybrané hláskové změny a grafické jevy právě na bohemikálním materiálu, a to zejména na propriích doložených v CDB I (1907) a II (1912).⁷ I když mají jeho publikace dnes už cenu spíše historickou, představují významnou změnu v přístupu k nejstarším historicky doloženým vlastním jménům. Dodejme však, že dlouho neměl následovníky.

2 Dnes už nepochybuje o tom, že bohemika 10.–13. století mají pro poznání soudobé češtiny velký význam. Jako nejstarší historicky doložená česká slova jsou cenným svědectvím o tehdejší grafice, hláskosloví, morfologii včetně tvoření slov, slovní zásobě a v neposlední řadě též o pojmenovacích zvyklostech a způsobu pojmenování osob na veřejnosti. Mnohá

³ Např. Vintr, Josef: *Styl dvou vrcholných děl nejstarší české duchovní lyriky – Ostrovské písně a Kunhutiny modlitby*. Česká literatura 39, 1991, s. 313–328. Týž: *Ostrovské rukopisy*. Olomouc, 2014.

⁴ Podrobněji *Encyklopedický slovník češtiny*. Edd. P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová. Praha 2002, s. 91–94.

⁵ Gebauer, Jan: *Historická mluvnice jazyka českého*. I. *Hláskosloví*. Praha 1894; III/1 *Tvarosloví – skloňování*. Praha 1896; III/2 *Tvarosloví – časování*. Praha, 1898; IV. *Skladba* (ed. F. Trávníček). Praha 1929.

⁶ Bergmann, František: *K chronologii některých staročeských zjevů mluvnických. Z bohemik Friedrichova CB I, II*. Listy filologické 48, 1921, s. 223–239. Týž: *Praslovanské -e- v slabice -ev- jmen místních v češtině*. Listy filologické 50, 1923, s. 108–119. Týž: *O označené dělce a pravopisných způsobech v českých jménech Friedrichova Codexu diplom. Boh.* Listy filologické 51, 1924, s. 110–125.

⁷ Viz poznámku 1.

bohemika jsou sice uváděna ve všech dosavadních historických gramatikách a jiných diachronně zaměřených pracích (např. první doklady na změnu $g > h$ nebo $r > ř$), ale tyto publikace často přejímaly prověřený bohemikální materiál z uznávané Gebauerovy Historické mluvnice jazyka českého.⁸ Jako celek zůstala bohemika dlouho stranou jazykovědného bádání, protože jejich nejednoznačná grafika ztěžuje jejich rekonstrukci. Teprve po vydání důkladných popisů staré češtiny včetně historické slovtvorby⁹ a po hlubším poznání staročeských antroponym a toponym¹⁰ bylo možné – s oporou o citovaná díla – tyto vzácné písemné památky systematicky sledovat. Antoponymickým bohemikům je věnována monografie Jany Pleskalové *Tvoření nejstarších českých osobních jmen* (Brno 1998), toponymickým bohemikům monografie Michaely Čornejové *Tvoření nejstarších českých místních jmen* (Brno 2009).

CDB I–VI dokládá více než 5000 různých vlastních jmen a několik desítek apelativ domácího, tj. praslovanského původu. Většinou jde o slova nepřeložitelná (především toponyma – *Hunčice* a antroponyma – *Mysloch*) nebo záměrně nepřekládaná (termíny – *gr̃ nečné* 'celní poplatek z hrnců'),¹¹ případně slouží jako zpřesnění latinského překladu (*porcarius, qui sclauice dicitur svinař*).¹²

2.1 Grafika

České nesouvislé písemné památky podávají jedinečné svědectví o tehdejší grafice, v lingvistice ne příliš vhodně označované jako primitivní nebo jednoduchý pravopis (termín pravopis totiž předpokládá existenci pravopisného systému, zatímco v primitivním pravopisu žádný systém není). Hlavní principem primitivního pravopisu bylo zapsat českou hlásku takovým písmenem latinské abecedy, které považovali za nejbližší.¹³ Typickým rysem nejstarší grafiky je její vysoká víceznačnost, která vznikla v důsledku disproporce mezi menším počtem latinských grafémů a větším počtem českých fonémů: např. litera *c* označovala *c*, *č* i *k* – *Miculcici* (*Mikulčici*), tj. dnešní obec Nikolčice nebo Mikulčice.¹⁴

⁸ Viz poznámku 5.

⁹ Např. Komárek, Miroslav: *Historická mluvnice česká. I. Hláskosloví*. Praha 1958. Lamprecht Arnošt – Šlosar, Dušan – Bauer Jaroslav: *Historická mluvnice češtiny*. Praha 1986.

¹⁰ Svoboda, Jan: *Staročeská osobní jména a naše příjmení*. Praha 1964. Profous, Antonín: *Místní jména v Čechách, jejich vznik, původní význam a změny*. I. Praha 1947; II. Praha 1949; III. Praha 1951; IV. (s Janem Svobodou), Praha 1957; V. *Dodatky k dílu A. Profouse* (Šmilauer, V. – Svoboda, J.). Praha 1960. Hosák, Ladislav – Šrámek, Rudolf: *Místní jména na Moravě a ve Slezsku*. I. Praha 1970; II. Praha 1980.

¹¹ Gebauer Jan. *Slovník staročeský* I. Praha 1970², s. 499.

¹² CDB I, s. 382, č. 387.

¹³ Podrobněji o grafice glos Vintř, Josef: *Glosa ke grafice Jagičových a Paterových glos*. In: *Dějiny českého pravopisu (do r. 1902)*. Edd. Čornejová, M. – Rychnovská, L. – Zemanová J. Brno, 2010, s. 43–52.

¹⁴ CDB I, s. 122, č. 115.

Srovnání zápisů propriálních bohemik s ostatními písemnými památkami té doby ukázalo, že primitivní pravopis existoval ve dvou podobách: 2.1.1 První typ se uplatňoval u písemností nepropriálních; byl sice nejednoznačný, ale většinou dost stereotypní. Repertoár liter a spřežek, užívaný při zápisu jednotlivých hlásek, je poměrně chudý (např. české *č* je nejčastěji zapisováno jako *c* nebo *ch* (*csasnici*¹⁵, *uchinuieš*¹⁶ tj. *čášníci*, *učíňuješ*), protože apelativa či úryvky českých vět a souvětí si bylo možné domýšlet z kontextu a psali je písaři znalí češtiny. 2.1.2 Druhý typ je charakteristický pro propriální bohemika; pro zachycení jednotlivých hlásek disponuje širokou škálou liter a spřežek (už od 11. stol.), nabízí např. 15 možností pro zápis *č* (antroponyma *Částa*, *Častovoj*, *Častelov* zapisovaná jako *Casta*, *Csaztovoy*, *Scastelov*...).¹⁷ Tato pestrost záznamů je důsledkem snahy o jednoznačnější zápis vlastních jmen, protože v opačném případě by jména nebyla schopna identifikovat jednotlivce nebo jednotlivinu, např. zápis *Cas* lze číst jako *Čaš*, *Kaz'*, *Kaš*, *Čas* atd.¹⁸

2.2 Hláskosloví

Předností listinného bohemikálního materiálu je jeho datace a lokalizace, jež umožňují datovat hláskové změny v něm doložené a sledovat jejich průběh. K nejvýznamnějším patří¹⁹

2.2.1. změna *g > h*, poprvé doložená v r. 1169 (na antroponymech *Bohuslaus*, *Bohuš* atd.)²⁰ a ukončená na konci 13. století;

2.2.2 asibilace měkkého *r > ř*, poprvé doložená v r. 1237 (na toponymech *Lukohorjany*. *Orŕechov*)²¹ a ukončená na počátku 14. století;

2.2.3 průběh přehlásky *'a > ě* (např. 1131 *Dobrátin* > 1174/78 *Dobřetín*,²² 1146/1148 *Záviša* > 1175 *Záviš*);²³

2.2.4 provádění přehlásky *'o > ě*, zejména v toponymech na *-ovici* (falzum z 13. stol. k 1115 *Beneševici*, dnes Benešov);²⁴

2.2.5 vývoj slabikovorných vokálů *! a r*; bohemika poskytují řadu starobylých dokladů o jejich výslovnosti s průvodními vokály, jež byly nejasné kvality (*i*, *y*, *u*, *e*) a nepevného

¹⁵ CDB I, s. 383, č. 387.

¹⁶ Havránek, Bohuslav: *Vývoj českého spisovného jazyka*. Praha 1980, s. 28.

¹⁷ Pleskalová, J.: *Tvoření*, 1998, s. 129.

¹⁸ Pleskalová, J.: *Tvoření*, 1998, 13. Podrobněji Pleskalová, J.: *K počátkům českého pravopisu*. Listy filologické 122, 1999, s. 167–175. Táž: *Vývoj pravopisu ve staré češtině z pohledu dějin jazykovědné bohemistiky*. In: Dějiny českého pravopisu (do r. 1902), s. 17–29. Čornejová, M.: *Ke grafice bohemik X.–XII. století*. Sb. prací filozofické fakulty brněnské univerzity A 53, 2005 – *Lingustica Brunensia*, s. 137–145. Táž: *Specifika grafiky nejstarších českých toponymických bohemik*. In: Dějiny českého pravopisu (do r. 1902), s. 53–74.

¹⁹ Podrobněji viz poznámku 18.

²⁰ CDB I, s. 218, č. 246.

²¹ CDB III-1, s. 193, č. 158 (*de Lvcohorsan*); s. 207, č. 165 (*de Orsechove*).

²² CDB I, s. 119, č. 115; s. 255, č. 289.

²³ CDB I, s. 161, č. 156; s. 244, č. 278.

²⁴ CDB I, s. 395, č. 390 (*Benessewic*).

postavení (před nebo za slabikotvornou likvidou): původní toponymum *P! 'zeň* v podobách *P! izeň*, *Pi! zeň*, *Pe! zeň*,²⁵ původní *Ch! mec* ve variantách *Chu! mec*,²⁶ *Ch! umec*, antroponyma *Gř doň*, později *Hř doň* v podobě *Gheř doň*, *Hř děta* v podobě *Hir děta* apod.;²⁷

2.2.6 výsledky tzv. stč. stahování: *Búňovici* (1160) < **Bohuňovici*, *Búslaus* < *Bouslaus* < *Bohuslaus*;²⁸

2.3 Morfologie

Vzhledem k tomu, že bohemika jsou substantiva nebo adjektiva, je jejich výpovědní hodnota omezena na deklinaci substantiv a adjektiv.²⁹ Cenné jsou doklady českých koncovek:

2.3.1 dativ singuláru mužských *jo*-kmenů s původní *u*-kmenovou koncovkou *-ovi*: *Jarošovi*; ojedinělé české tvary mužských *a*-kmenů skloňovaných podle vzoru žena (dnes je pro ně vyhrazen vzor předseda): dativ singuláru *Klimete*, *Milote*, tj. *Klimětě*, *Milotě* (jako *ženě*, dnes *-ovi*);³⁰

2.3.2 doklady archaického bezpředložkového lokálu plurálu (*Boleradicích* 'v Boleradicích')³¹ včetně vzácných dokladů starého konsonantického lokálu plurálu na *-as*: *Lužas* 'v Lužanech', *Sazas* 'v Sazanech' (dnes místní jména *Lužany*, *Sazany*).³²

2.4 Tvoření slov

Propriální bohemika – jako nejstarší historicky doložená česká slova – obsahují poměrně ucelené informace o tvoření tehdejších antroponym a toponym. Ta z propriálních bohemik, která byla utvořena podle apelativních či adjektivních vzorů (toponymum *Bojišče* < *bojišče*, *Malý* < *malý člověk*, podle apelativ se sufixem *-oň*, např. *Gř doň* < *gř dý* 'hrdý' jako *chytroň* < *chytrý* stč. 'druh ptáka'), podávají zároveň spolehlivé (byť nepřímé) svědectví o existenci těchto apelativ, adjektiv a jejich slovotvorných typů ve 12.–13. stol., přestože byly ve své původní, tj. nepropriální podobě doloženy většinou až od 14. stol. Bohemika dosvědčují existenci následujících slovotvorných typů:³³

²⁵ CDB I, Index nominum – s. 516 (*Plzen*, lokat. *Pilzni*, in *Plizeni*, *Pelzenne*, pův. *Starý Plzenec*).

²⁶ CDB I, Index nominum – s. 491 (*Hlmecs*, *Hulmez*, *Hlumec*).

²⁷ CDB I, Index nominum – s. 485 (*Gherdoin*), s. 491 (*Hirdeta*).

²⁸ CDB I, s. 196, č. 208 (*Bunouici*), V-2, Index nominum – s. 111 (*Bvzlaus*, *Bouzlaus*).

²⁹ Podrobněji Čornejová, M.: *Tvoření*, 2009, s. 31–34.

³⁰ CDB II, s. 30, č. 303.

³¹ CDB I, s. 122, č. 115 (*Boleradicih*).

³² CDB I, s. 360, č. 382 (*Lusas*); s. 121, č. 115 (*Zazas*).

³³ Podrobněji Pleskalová, J.: *Tvoření*, 1998, a Čornejová, M.: *Tvoření*, 2009. Ilustrativní příklady jsou přejaty z citovaných publikací, viz též jejich rejstříky.

2.4.1 v rámci jmen nositelů vlastnosti jsou to např. typy se sufixy *-ák* (*Dobrák*, srov. *dobrák*), *-áč* (*Bradáč*, srov. *bradáč*), *-ec* (*Křiv'ec*, srov. pozdější stč. *holec'*), podobně *-(áč)ek* (*Stárek* – *stárek*, *Miláček*), *-oň* (*Gř doň* – pozdější stč. *chytrůň*);

2.4.2 v rámci názvů vlastnosti (abstrakta se přenášejí na konkréta) především typ s formantem *-ota* (antroponymum *Dobrota* < *dobrota*);

2.4.3 v rámci jmen činitelských a dějových se uplatňují typy s formanty *-č* (*Rváč*), *-ař* (*Kuchař* – stč. *kuchař*), *-a* (antroponymum *Obida* – stč. *obida* 'potupa, urážka', *Potěcha*);

2.4.4 v rámci jmen konatelských jde především o typ s formantem *-ář/-ař* uchovaný v toponymech (*Vinaře*, *Kravaře* 'ves vinařů, kravařů, tj. lidí pěstujících nebo pasoucích krávy') a v bohemiku *svinař*, tj. *svinař*; *-(ov)ník* (*Zlatníky* 'ves zlatníků', *Bobrovníci*, *Bobrovníky* 'ves lidí lovících bobry');

2.4.5 v rámci názvů míst se uplatňují zvláště typy se sufixy *-išče* (*Kališče*), *-ina* (*Bučina*);

2.4.6 v rámci deminutiv to byly jak starobylé typy se sufixy *-eč*, *-ca*, *-ce*, tak dodnes produktivní se sufixy *-ek*, *-ka* (toponyma *Lazeč*, *Skalicě*, *Močidlce*, srov. *močidlo*; *Mostek*, *Horka*);

2.4.7 v rámci vztahových nespecifikovaných adjektiv jsou využívány především sufixy *-ová* (*Buková*, *Bobrová*), *-ná* (*Jablečná*), *-no* (*Lipno*, tj. neutrum singuláru adjektiva jmenné deklinace).

2.4.7.1 specificky typ představují názvy poplatků se sufixem *-né* (*gř nečné* 'celní poplatek z hrnců'),³⁴ užívaný dodnes, srov. novočeské *vstupné*, totalitní *všimné* 'úplatek', dnešní *držhubné* 'úplatek za mlčení', *pastelkonné*.

2.5 Slovní zásoba

2.5.1 V některých propriálních bohemikách zůstala uchována starobylá apelativa a adjektiva praslovanského původu, která byla v češtině přímo doložena později (toponyma *Lúky*, *Hory*, *Koryta*, *Pláně*, *Rataji* – *rataj* 'orač, rolník', *Buková*, *Bobrová*),³⁵ nebo se do staré češtiny v podobě apelativa vůbec nedostala (**plasa* 'pruh pole' v toponymumu *Plasy*)³⁶.

2.5.2 Apelativní bohemika tvoří různorodou skupinu českých slov, která písař z různých důvodů nepřekládal, jako např. termíny (*nárok* 'žaloba'),³⁷ názvy osob podle jejich povolání (*kožělug*, *čášník*, *masník* 'collector porcorum'), nebo jimi překlad doplňoval: *stagnum quod sclauice dicitur tona* (*tóňa*, tj. *tůně*); *homines qui vulgo straz* (*stráž*) appellantur.³⁸

³⁴ Gebauer, Jan: *Slovník staročeský* I, 1970², s. 499.

³⁵ Čornejová, M.: *Tvoření*, 2009, s. 49, 72.

³⁶ Tamtéž, s. 49.

³⁷ Gebauer, J.: *Slovník staročeský* II, 1970², s. 493.

³⁸ CDB I, Glossarium, s. 563–564.

3 Není pochyb, že *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae* je pro bohemisty velmi důležitý. Jeho spolehlivost je zárukou, že mohou na bohemikách v něm obsažených bez obav založit svá bádání o počátcích češtiny. Na oplátku zase bohemistika, zejména historická gramatika češtiny, může být užitečná i editorům, a to zejména při čtení zápisů vlastních jmen a odhalování jejich pravé podoby. Jako příklad může posloužit doklad *Nausa*,³⁹ který G. Friedrich četl jako *Náuša*. Friedrichovo čtení nemůže být správné, protože slovtvorná struktura jména *Náuša* neodpovídá žádnému typu českých antroponym (takto se v češtině antroponyma netvořila a dodnes netvoří). První část jména připomíná předponu *Ná-*, druhá sufix *-uša*, ale antroponymický základ chybí. Ve skutečnosti jde o jméno *Navša*, utvořené prefixací (< *Na* + *vša*), což potvrzují později doložená staročeská jména *Nevša* a *Vša*.⁴⁰ Hlávka *v* byla do 14. stol. bilabiální, vyslovovala se tedy obouřetně jako [ɸ] a na základě této skutečnosti se jméno *Navša* mohlo vyslovovat [Nauša]. Později se tato vyslovovaná podoba jména *Navša*, tj. [Nauša], osamostatnila a na pozadí jmen se stejným prefixem (*Navoj/Návoj*, *Nakvasa*, *Náhod*, *Náčat*)⁴¹ a sufixem *-uša* (*Aluša*, *Kunuša*)⁴² se změnila v *Náuša*. V této podobě se jako příjmení dochovala až do dnešních dnů.

Summary

CDB contains numerous Czech lexical elements (“bohemika”) that can be found in documents written in Latin, therefore it is a significant source for investigating the earliest stage of the development of Czech (11th–13th ct.). These elements are especially anthroponyms (*Mojmír*) and toponyms (*Bohunici* ‘a village settled by Bohuň’s people/subjects’), less frequently appellative nouns (*jalovica* ‘a heifer’), all of them providing a unique testimony about the Czech language during the period from which no continuous Czech texts can be documented. The Czech lexical elements provide e.g. important pieces of information about ambiguous graphical form of language of that period, about the beginning of some sound changes or about the way those changes proceeded (*g > h* – 1169 *Bohuslaus*), about the declension of nouns and adjectives (the archaic locative plural form ending in *-as* – *Lužas* ‘in Lužany’), about word-formation (the anthroponym *Rváč* derived from the agent noun *rváč*, containing the *-č* suffix ‘someone who often fights’) and also about the vocabulary (*custodes*

³⁹ CDB I, s. 251, č. 285; Index nominum, s. 509 (*Náuša?*).

⁴⁰ Svoboda, J.: Staročeská osobní jména, s. 101, 93, 126.

⁴¹ Tamtéž, s. 101.

⁴² Tamtéž, s. 153.

silve...hajní). Proprial Czech lexical elements provide a testimony about official ways of naming people and places (*Grabíša camerarius, castrum Hradec*).